

До створення праці «Історія України. Короткий нарис»

М. В. Коваль (Київ)

1941—1945 роки. Україна

У статті під кутом зору нової інформації розглядаються найбільш складні проблеми історії України в період Великої Вітчизняної війни.

Друга світова війна, що вже вирувала в Європі, невмолимо наближалася до кордонів СРСР. Спроби відвернути чи принаймні відтягнути криваву розв'язку шляхом загравання з агресором та поступок йому мали протилежні наслідки. На світанку 22 червня 1941 р. Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз.

Плануючи і здійснюючи вторгнення в СРСР, Гітлер ставив своєю метою втілити в життя віковичну мрію пангерманістів — захопити безлюдні й багатющі «східні території», частково їх населення винищити, частково — уярмити. Таким чином йому вдалося б розв'язати надзвичайно гостру для німецького імперіалізму, що прагнув світового панування, потребу в колоніальних володіннях. Водночас виношувався намір знищити Радянський лад, комуністичну ідеологію, з існуванням яких нацизм та його витвір — «третій рейх» — змиритися не могли.

Відповідно до ретельно розробленого плану завоювання СРСР, так званого плану «Барбаросса», війна мала закінчитися швидким розгромом Червоної Армії. Для вторгнення у територіальні межі СРСР Німеччина та її союзники — Італія, Румунія, Угорщина, Словаччина, Фінляндія — зосередили вздовж його західного кордону 190 дивізій, куди входило 5,5 млн. солдатів і офіцерів, добре озброєних новітньою бойовою технікою. З цих військ було утворено три групи армій — «Північ», «Центр» і «Південь». Причому на напрямках головних ударів фашистські війська мали 6—8-разову перевагу перед радянськими, яких на західному кордоні налічувалося 170 дивізій і 2 бригади (2680 тис. чоловік).

Дуже важливе місце у планах німецького командування відводилося захопленню в найкоротші строки України з її величезними сировинними ресурсами і родючими землями. Цим самим Гітлер та його кліка намагалися посилити воєнну економіку Німеччини, створити вигідний плацдарм для швидкої перемоги над СРСР і досягнення світового панування. За планом «Барбаросса» на Україну вдерлися 57 дивізій і 13 корпусів групи армій «Південь». Їм протистояли 80 дивізій Київського та Одеського округів. Співвідношення у бойовій техніці також було на користь радянських військ. Якщо у групі армій «Південь» налічувалося 850 танків, 16 000 гармат і 1300 літаків, то у військах Південно-Західного і Південного фронтів відповідно — 5625, 17 000 і 2700; щоправда, не більше 20 % цих танків і літаків були новітніх конструкцій.

Багато з'єднань виявилися недостатньо укомплектованими матеріальною частиною. Так, 43-й танковій дивізії за штатом належало мати 63 танки КВ і 210 — Т-34, а їх відповідно було 5 і 2. Зате заста-

рілих машин Т-26 і ХТ у дивізію прибуло втричі більше, ніж передбачалося штатним розкладом. До того ж запасними частинами наявна у дивізії техніка була забезпечена лише на 40—45 %.

(Перебіг подій на радянсько-німецькому фронті відразу ж набрав несприятливого для Червоної Армії характеру. У перший же день війни в смузі Південно-Західного фронту бомбовому удару було піддано 66 аеродромів і виведено з ладу 579 літаків. Уже на шосту годину цього трагічного дня аеродроми радянських ВПС мали вигляд страхітливих кладовищ понівеченого і розплавленого кольорового металу, серед якого безсилі зарадити тому, що сталося, в розпачі блукали поодинокі постаті вцілілих льотчиків.)

Тим часом з місць боїв надходили бадьоро-оптимістичні рапорти, як, наприклад, той, що його «підмахнув» начальник управління політпропаганди Київського особливого військового округу бригадний комісар Михайлов: «Моральний дух військ округу високий. Особовий склад сповнений грізної ненависті до німецького фашизму... Всі сили й засоби військ округу обрушені на ворога, знищуючи його там, де він перетнув кордон». Такого роду «інформація», виконана у стилі кращих пропагандистських зразків того часу, не могла не дезорієнтувати вище керівництво.

Другого воєнного дня згідно з директивою № 2 Ставки Головного Командування, відданою без урахування обстановки, що склалася на фронті, перейшли в контрнаступ у районі Луцьк — Рівне — Броди з метою розгрому 1-го танкового угруповання ворога вісім мотомеханізованих корпусів. Тиждень тривала ця перша танкова битва Великої Вітчизняної війни. Втрати радянських військ, озброєних переважно машинами застарілих типів, співвідносилися з втратами противника як 20:1. З 4201 танка у них залишилися тільки 737, у тому числі КВ—26 і Т-34—113.

Таким чином, опинившись уже на липень 1941 р. практично без літаків і танків, радянські війська були приречені на відступ. На цей час із 170 дивізій діючої армії на радянсько-німецькому фронті боєздатність зберігали тільки 70. Німецькі танкові клини, щільно прикриті з повітря авіацією, здобули Луцьк, Львів, Чернівці, Рівне, Станіслав (нині — Івано-Франківськ), Тернопіль, Проскурів (нині — Хмельницький), Житомир і вийшли на підступи до Києва, Одеси, інших життєво важливих центрів республіки.

(В цій украй скрутній обстановці, коли настрої розгубленості та невпевненості не були в армії рідкістю, знаходилося чимало бійців і командирів, які виявляли мужність і стійкість в опорі ворогові. Першими прийняли удар прикордонники, які намагалися затримати німців до підходу головних сил Червоної Армії. Однак мотомеханізовані колони противника, рухаючись на схід, обминали прикордонні застави. Стійкий опір виявили радянські воїни на різних ділянках недобудованого укріпленого району на новому кордоні (в районі Леско на р. Саянок, нині ця територія належить Польщі). Частина військ 17-ї німецької армії була затримана тут аж до початку липня 1941 р. Гарнізони майже 100 недобудованих дотів вели безперервний вогонь по ворогу. Щоб подолати їх відчайдушний опір, противник використав танки з вогнеметами, авіацію, зенітні гармати і снаряди з бронеголівками. Німецьке командування через парламентарів з білими прапорами зверталося до захисників дотів з вимогою здатися. Все виявилось марним: воїни (їх було близько 6 тис.) продовжували нерівну боротьбу, сподіваючись на близьке повернення радянських військ.

В огляді бойових дій у районі Леско, складеному в штабі 17-ї німецької армії, говорилося, що коли для придушення доту на лінії Мажіно (Франція) витрачалося 4—5 снарядів, польського доту в Перемишлі — 15, то в районі Леско для цього потрібно було 150 снарядів. В іншому документі — звіті начальника військ СС і поліції при на-

чальнику оперативного тилу групи армій «Південь» від 25 липня 1941 р. — говориться, що в лісах на південь від дороги Рівне — Звягель «тривалий час трималася 124-та радянська дивізія... Нові дані свідчать, що частини цієї дивізії все ще перебувають у лісах та навколишніх населених пунктах». У звіті підкреслюється, що ці «відсталі частини являють собою постійну небезпеку для армійського прифронтового тилу».

Оскільки випадків, коли воїни, які потрапили в оточення, не припиняли бойових дій, було чимало, начальник військ СС і поліції безпеки оперативного тилу «Південь» обергрупенфюрер СС Еккельн видав наказ спеціальним охоронним військам — мотомеханізованій бригаді СС «Герман Герінг» і полку «Південна Росія» — здійснити операцію «прочісування» великих лісових масивів. Проте ці далеко непоодинокі факти героїзму воїнів Червоної Армії не могли істотно вплинути на несприятливий загальний розвиток подій на фронті.

Особливо тяжкими для Радянського Союзу були перші півтора року війни. В цей час повною мірою виявилася невідповідність до неї Збройних Сил СРСР, які протягом тривалого часу зазнавали негативного впливу з боку авторитарного режиму Сталіна. Ситуація, що складалася, була справді парадоксальною. Її й сьогодні важко збагнути. Адже, з одного боку, за майже чверть століття ціною величезних зусиль і жертв радянському народові вдалося створити об'єктивні передумови для відбиття будь-якої агресії: збудовано потужну оборонну промисловість, значно збільшено чисельність Збройних Сил. А з другого, — через недалекоглядність і упертість Сталіна, який, «замкнувши на собі» всю владу в країні, на власний розсуд вирішував корінні питання, пов'язані з її обороною, ці передумови не були реалізовані належним чином.

Фатальну роль відіграла сліпа віра Сталіна в радянсько-німецький пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р. Тільки цим, очевидно, й можна пояснити таке становище: полум'я війни палахкотіло вже поблизу самих кордонів СРСР, а воєнна мобілізація промисловості своєчасно проведена не була, зокрема не виправдано повільно впроваджувалися у виробництво різноманітні зразки першокласного озброєння, у великій кількості створені вітчизняними вченими та конструкторами.

Прорахунки й упущення були такими серйозними, що їх, на жаль, не змогли компенсувати заходи, вжиті урядом країни для її безпеки. В результаті досить численна й за кількісними параметрами непогано озброєна Червона Армія виявилася невідповідною до відбиття нападу. Війська, яких не вистачило для того, щоб протистояти агресії, були до того ж бездумно скупчені вздовж західних кордонів, майже впритул до них, що полегшило противникові реалізацію його тактичних новацій: розсічення на частини, оточення та знищення ворожих військ. Недарма 16 червня 1941 р. на нараді військового керівництва «рейху» Гітлер підкреслив: «Росіяни зосереджені на самому кордоні. Це найкраще, чого ми могли сподіватися. Якби вони були розсіяні у глибині країни, вони б становили більшу небезпеку».

Будівництво на новому східному кордоні лінії оборонних укріплень виявилось досить складною справою і затягувалося. Водночас надійні ще укріплення на старому кордоні були за наказом Генерального штабу залишені армією і демонтовані. Це сталося взнаки вже через кілька днів після початку війни, коли радянські війська дістали наказ відступити від старого кордону і затриматися там.

До того ж боездатність Збройних Сил СРСР серйозно ослабили масові репресії проти їх командного складу. З армії в 1937—1938 рр. було усунуто понад 40 тис. командирів і комісарів — 20% їх загальної кількості. Причому від репресій найбільше постраждав Київський особливий військовий округ. Висока питома вага серед репресованих належала представникам генералітету. Червона Армія втратила визначних теоретиків воєнної науки, таких, як М. М. Тухачевський, О. І. Єго-

ров, Й. Е. Якір та ін. Військова доктрина стала предметом політичних маніпуляцій. Репресії в армії, масові призначення на керівні посади в ній висуванців (серед них лише 7% мали вищу військову освіту) призвели до пониження авторитету і ролі командного складу, послаблення дисципліни у військах. Абсолютна більшість командирів полків була буквально напередодні війни призвана із запасу і мала туманне уявлення про те, як управляти військами в бою.

[Ці та ряд інших причин і прорахунків, дезорієнтуючих вказівок нашаровувалися одне на одне і, зрештою, були увінчані глибоко помилковою оцінкою безпосередньої загрози агресії з боку Німеччини. У переддень війни радянське керівництво мало у своєму розпорядженні численні достовірні відомості про підготовку нападу Німеччиною, навіть про його точну дату. За тиждень до початку війни один з найкращих радянських розвідників Р. Зорге передав з Токіо до Москви шифровку: «Війну буде розпочато 22 червня». Однак Сталін, який на цей час остаточно повірив у власну непогрішимість, виявив до цієї та подібної інформації дивовижну самовпевненість і необачність. Він, не замислюючись, відкидав її, оскільки вважав, що Гітлер не наважиться на агресію. Ось як «вождь» відгукнувся на інформацію Р. Зорге: «Знайшовся тут один..., який у Японії завів собі заводи і публічні будинки і зволів повідомити навіть дату німецького нападу — 22 червня. Накажете і йому вірити?»]

Наслідком такої недалекоглядної позиції була заборона вживати будь-які застережні заходи, щоб, мовляв, «не провокувати конфлікту з Німеччиною». Було навіть заборонено привести війська у повну бойову готовність і зайняти смугу передпілля без «особливого наказу», якого так і не надійшло. Отже, можна твердити, що хоч у стратегічному розумінні (для вищого керівництва) раптовості фашистської агресії не було, для військ і населення напад став цілковитою несподіванкою, що повергла їх у стан шоку.

Драматичний характер подій на фронті ще більше ускладнювався через розгубленість і потрясіння Сталіна тим, що трапилось. Ранком 22 червня він не дав згоди на свій виступ із зверненням до народу (його зробив В. М. Молотов) і навіть відмовився спочатку від поста голови Ставки Головнокомандування. Більше того, є дані, що такий стан тривав у Сталіна аж до 28 червня, що у найвідповідальніший перший воєнний тиждень не могло не спричинитися до кризи стратегічного керівництва збройною боротьбою народу. Це виявилось насамперед у тому, що основоположні державні заходи, які визначали характер життя й діяльності суспільства у воєнний час, з'явилися із значним запізненням: директивний лист ЦК ВКП(б) партійним та державним органам прифронтових районів прийнято лише на 8-й день війни; Державний Комітет Оборони утворено на 9-й; а Сталін, нарешті, виступив перед народом аж на 12-й день війни, коли німецькі війська вже заглибилися на радянську територію на північному заході майже на 500 кілометрів, на заході — на 600 кілометрів і на південному заході — на 350 кілометрів.

Отямлюючись від потрясіння, викликаного зухвалим нападом ворога, країна збирала сили для відсічі. Гасло перших тижнів війни: «Все — для фронту, все — для перемоги!» відповідало найзаповітнішим настроям мільйонів людей. Фашистська агресія спочатку не усвідомлювалася в суспільстві як смертельна загроза самому його існуванню. Переоцінка сил і можливостей Червоної Армії у сполученні з недооцінкою воєнного потенціалу й агресивних намірів Німеччини, що мало місце у вищих ешелонах керівництва Радянського Союзу, позначилися й на настроях населення. Почувши приголомшливу звістку про напад Німеччини, люди підбадьорювали себе тим, що, мовляв, довго війна не триватиме, що «могутня і непереможна» Червона Армія швидко розгромить агресора і за тиждень-другий здобуде Берлін. Та вже на по-

чатку липня дедалі більше людей почали розуміти, що війна — це лихо катастрофічних масштабів, яке надовго вдерлося в їхнє життя.

Разом з тим у суспільстві зростало усвідомлення того, що у війні з фашизмом йдеться про найголовніше — існуватиме чи ні тисячолітня Батьківщина, будуть вільними чи потраплять у рабство до завойовників її народи. Отож, відсіч агресорові було сприйнято як всенародну справу. Війна проти смертельного ворога радянського народу — фашизму — дістала відповідне визначення як «Велика Вітчизняна», «священна». Ці прості, але сповнені глибокого змісту слова відбивали патріотичні почуття, що об'єднали класи і народи країни.

Зусилля мільйонів людей у війні не на життя, а на смерть мали бути належно зорганізовані і скеровані. Зробити це могла єдина політична сила тогочасного суспільства — Комуністична партія. Вона уособлювала сталінську командно-адміністративну систему, яка остаточно утвердилася, і зосередила в своїх руках всю владу в країні. Парадокс історичної ситуації полягав у тому, що система, яка внаслідок численних кричущих прорахунків та помилок поставила країну перед безоднею, мусила тепер, в умовах найгострішої військово-політичної кризи, «явити чудо» — своїми нещадними, тоталітарними методами врятувати її від загибелі.

Першочергового значення набувало зміцнення Збройних Сил. Втра-ти, яких вони зазнали, були дещо компенсовані незчисленними патріотичними вчинками людей. Водночас з мобілізацією до армії кількох мільйонів жителів республіки (з них понад 200 тис. добровольців) на Україні за прикладом Москви і Ленінграда з числа тих, хто не підлягав призову до армії, створюються формування народного ополчення та винищувальні батальйони для охорони прифронтового тилу. В основному силами цивільного населення та ополчення здійснювалося будівництво більш як 4 тис. км оборонних ліній фронту та військових споруд. З добровільних внесків громадян було створено фонд оборони країни. Розгорнувся справді масовий патріотичний рух за подання шефської допомоги пораненим воїнам, їхнім родинам, дітям, які залишилися без батьків.

Становище Червоної Армії ускладнювала жорстока таємна війна, розв'язана в її тилу німецькими спецслужбами. Ось що доповідав військовому керівництву начальник розвідки та контррозвідки вермахту адмірал Канаріс: «У розпорядження штабів німецької армії передано численні групи агентів. Вони використовують російське обмундирування і, діючи на відстані 50—300 кілометрів перед фронтом наступаючих німецьких армій, повідомляють по радіо про концентрацію радянських військ, стан шляхів, порушують зв'язок, знищують командний склад Червоної Армії».

Відповідні органи приділяли велику увагу охороні тилів діючої армії, боротьбі проти ворожої агентури, якою було нашіпиговано прифронтовий тил. Однак в умовах беріівщини цей загалом правильний захід, до якого більшою чи меншою мірою вдавалися уряди й інших воюючих країн, набрав звичних уже потворних форм масових і нерідко необгрунтованих репресій. Вже 22 червня 1941 р. у районах, що могли стати ареною бойових дій, за наперед заготовленими списками розпочалися і тривали кілька тижнів масові арешти «неблагонадійних». Органи держбезпеки піднімали слідчі справи тих, хто раніше був репресований і відбув покарання. Нашвидкоруч фабрикувалися нові звинувачення, і невдовзі військові трибунали влаштовували у дворі тюрем «суди». Підсудним задавали одне — два запитання і, навіть не чекаючи відповіді, тут же виносили вирок, переважно смертний. Причому, щоб справити належне враження на населення, про його виконання часто оголошувалося у місцевій пресі.

Під час відступу радянських військ під впливом загальної паніки або ж через відсутність транспортних засобів ув'язнених на строк біль-

ше трьох років, тобто «політичних», не вивозили вглиб країни, а розстрілювали на місці. В Луцькій в'язниці у такий спосіб було «знешкоджено» 3 тис., у Кіровоградській — 12 тис. засуджених. Сотні в'язнів загинули у тюрмах Львова, Києва, Харкова та інших міст. Масові розстріли відбувалися в селах Валуйки на Харківщині, Биківня під Києвом, Дем'янів Лаз поблизу Станіслава. Серед загиблих були відомі представники української інтелігенції, наприклад артисти М. Донець і І. Юхименко, поет В. Свідзінський, професори К. Студинський, П. Франко та багато інших. Водночас спеціальним указом Верховної Ради СРСР від 12 липня 1941 р. у місцевостях, де було оголошено воєнний стан, позбавлялися покарання і звільнялися з тюрем особи, засуджені на строки до трьох років за так звані «побутові» злочини. Незабаром саме з цієї «п'ятої колонії» окупанти рекрутуватимуть поліцаїв та інформаторів гестапо.

Період з липня по вересень 1941 р. на Україні був неймовірно тяжким для Червоної Армії, яка в нерівних кровопролитних боях робила відчайдушні спроби затримати просування броньованих фашистських полчищ. Багато її підрозділів і частин потрапляли в оточення, втрачали зв'язки з вищим командуванням, сусідніми частинами. Далеко не всім вдавалося з боями вирватися з оточення. Більшість гинула або потрапляла у ворожий полон. Намагання Ставки опанувати обстановку на місцях не завжди давали належний ефект. Подекуди вказівки «зверху» лише свідчили про нерозуміння справжнього становища, у якому опинилися війська на фронті. Такою, наприклад, була директива військам: при відступі бойову техніку «закопувати в землю».

Трагічні картини 1941 р. і досі тривожать пам'ять ветеранів. Один з них, полковник у відставці П. Коваленко, згадував про те, чому був свідком на Південному фронті в серпні 1941 р.: «Діється щось нещадне. Відступаємо, все відступаємо, без кінця відступаємо. Всі дороги, ліси й переліски забиті військами, що відходять. Армія починає втрачати обличчя, організація порушується... Розпорядження і накази, що суперечать одне одному, силуються як з рогу достатку. Відчувається якась загальна розгубленість і розпач: цілковита безпорадність... По тилах вештаються маси червоноармійців, які вільно чи мимоволі відбились від своїх частин». Цими гіркими, але правдивими словами П. Коваленко описав один з перших великих «котлів», у який в серпні 1941 р. потрапили війська Південного фронту в районі Умані, поблизу с. Підвисоке. Ліс, де зібралися рештки розгромлених 6-ї та 12-ї армій, наскрізь прострілювався противником усіма видами зброї. Воїни залишилися без продовольства, було багато пораниених, знесилених від нескінченних боїв. У ніч з 19 на 20 серпня генерал С. Огурцов організував прорив кільця оточення, але він закінчився невдачею. Те, що ще вчора могло вважатися військом, перетворилося на безвільний натовп військовополонених.

Ставка Верховного Головнокомандування, Генеральний штаб, командування напрямками й фронтами вживали всіх можливих заходів для переформування та зміцнення боєздатності частин і з'єднань. Проте, незважаючи на контрудари радянських військ, ворог продовжував, хоч і дещо повільнішими темпами, ніж у червні, просуватися вглиб території СРСР. На Україні вирішальні бої розгорнулися на житомирсько-київському напрямку. Мужньо трималися захисники Києва, оборона якого тривала з 11 липня до 26 вересня 1941 р., та Одеси — з 5 серпня до 16 жовтня 1941 р.

Найбільш драматична обстановка виникла під Києвом. Німці кинули на цю ділянку великі сили, передусім танки, авіацію. Червона Армія за допомогою місцевого населення більше двох місяців тримала оборону. Але у радянського командування не вистачило танків, літаків, резервів. Противник безперешкодно форсував Дніпро на північ і південь від Києва і почав операцію по оточенню міста. Загроза наро-

стає день у день. Ось чому командування Південно-Західного напрямку, доповідаючи Ставці Верховного Головнокомандування про стан справ, висловилося за негайне відведення військ з київського виступу. «...Зволікання з відходом Південно-Західного фронту може потягнути втрату військ і величезну кількість матеріальної частини...»,— писали Сталіну головнокомандуючий цим напрямком С. М. Будьонний і член Військової ради М. С. Хрущов. Однак Сталін, проявивши властиві йому свавілля та волюнтаризм, не взяв до уваги вагомих, глибоко аргументованих доказів. Він наказав «за будь-яку ціну» утримати Київ.

Тим часом становище дедалі загострювалося, і 11 вересня начальник штабу Південно-Західного фронту (у ще недалекому минулому військовий атташе в Німеччині) генерал В. І. Тупиков, характеризуючи обстановку, яка склалася, відверто писав начальнику Генерального штабу Б. М. Шапошникову: «Початок зрозумілої для Вас катастрофи — справа пари днів». У відповіді на ім'я командуючого військами Південно-Західного фронту М. П. Кирпоноса говорилося: «Генерал-майор Тупиков подав у Генштаб панічне донесення. Обстановка, навпаки, вимагає збереження, холонокровності й витримки командирів усіх ступенів. Необхідно не піддаватися паніці, вжити заходів до того, щоб зберегти становище, що створилося, і особливо міцно утримувати фланги. Треба прищепити всьому складу фронту необхідність уперто битися, не оглядаючись назад. Необхідно неухильно виконувати вказівки товариша Сталіна, дані Вам 11 вересня. Б. Шапошников. 14.IX 1941 р. 5 г. 00 хв.). Вказівка пішла за підписом не Сталіна, який продиктував цей текст на «бодо», а начальника Генштабу.

Командування групи армій «Південь» гідно оцінило цей прорахунок. «Побоювання того, що червоне командування відмовиться від серйозної оборони Дніпра і відтягне свої сили на схід не виправдалися,— зазначалося в одному з його документів від 12 вересня 1941 р.— Більше того, росіяни, здається, ще раз хочуть подати німецькому командуванню послугу, утримуючи фронт, якому загрожує оточення з двох боків і піддаючи свої сили небезпеці знищення».

16 вересня 1941 р. до штабу Південно-Західного фронту прибув начальник оперативного управління штабу Південно-Західного напрямку І. Х. Баграмян з наказом залишити Київ і виводити війська з оточення. Два дні вагався командуючий фронтом генерал М. П. Кирпонос, побоюючись приймати рішення про відхід, яке суперечило вказівці Сталіна. І його нерішучість можна зрозуміти: адже незадовго до того був розстріляний за звинуваченням у зраді його колега — командуючий Західним фронтом Д. Г. Павлов. Тільки 17 вересня Ставка дозволила залишити Київ. Та було пізно: вороже кільце замкнулося. У київському оточенні загинуло чотири армії. Стільки ж армій загинуло й на Південному фронті (під Уманню у серпні і в районі Мелітополя у жовтні 1941 р.).

І все ж стратегічний задум гітлерівського керівництва — швидко й безперешкодно захопити Україну, прорватися на Кавказ і в Закавказзя — був, по суті, зірваний воїнами Південно-Західного та Південного фронтів. Тільки дуже високу ціну довелося заплатити за це Червоній Армії. І справа полягала не тільки в нерівності сил на фронті, а й в упертому небажанні Сталіна рахуватися з реальною обстановкою. Його патетична вимога «стояти до кінця» в надзвичайно невідповідних умовах прирікала радянські війська на величезні й не завжди виправдані жертви. Трагічними наслідками обернулися для них волюнтаристські сталінські директиви: майже 1,5 млн. червоноармійців і командирів, погано озброєних і навчених, керованих найчастіше недосвідченими й некомпетентними начальниками, потрапили 1941 р. в оточення на території України, стали в'язнями фашистських таборів смерті.

Однак сам Сталін не відчував за собою ніякої провини перед армією і народом. Припустившись згубних помилок та прорахунків у ке-

рівництві військами, він звично вже перекладав усю відповідальність на виконавців. Як уже зазначалося, в середині липня 1941 р. за фальшивими звинуваченнями у зраді було розстріляно командуючого Західним фронтом Д. Г. Павлова з групою штабних генералів. У серпні — жовтні 1941 р. такі ж звинувачення інкримінувалися й ряду воєначальників Південного фронту — командуючому 12-ю армією П. Г. Понеделіну, командуючому 28-ю армією В. Я. Качалову, командирів 13-го стрілецького корпусу М. К. Кирилову, командирам 30-ї і 51-ї Перекопської дивізій С. Г. Галактіонову і П. Г. Цирульникову.

Про обстановку в діючій армії у цей час можна судити зі свідчення командуючого 27-м стрілецьким корпусом генерала П. Д. Артеменка, за словами якого, співробітникам особливого відділу «було доручено на місці розстрілювати офіцерів, якщо з їхнього боку мали місце наміри здачі у полон або дезертирства, незважаючи на звання».

Постає запитання: чи винна армія в поразках? Відповідь має бути однозначною. Радянські війська, поставлені у неймовірно скрутне становище не тільки переважаючими силами агресора, а й згубними прорахунками та помилками політичного керівництва країни на чолі із Сталіним, мужньо й до кінця виконували свій обов'язок. Стікаючи кров'ю, але завдаючи чималих ударів по ворогові, вони трималися до останньої можливості.

Серед численних свідчень стійкості і відваги червоноармійців і командирів увагу привертає огляд бойових дій німецької армії на Україні протягом перших трьох тижнів війни. Складено його начальником розвідки і контррозвідки оперативного тилового району групи армій «Південь» доктором Пертцборном. Зауваживши, що німці, нарешті, мають можливість на практиці перевірити, наскільки точно їхні уявлення про Червону Армію відповідають дійсності, він пише: «Величезний сфінкс з червоною зіркою, з серпом і молотом скинув свою маску, і сили, які нам протистоять, є вкрай рішучою масою, котра у завзятості ведення війни являє собою щось зовсім нове порівняно з нашими колишніми противниками. Ми змушені визнати, що Червона Армія є дуже серйозним противником, а на що б вона перетворилася, маючи ще кілька років для навчання у мирних умовах, кожен спроможний уявити собі сам».

До межі напружуючи всі свої сили, ведучи тяжкі бої, Червона Армія створила необхідні умови для здійснення Радянською державою заходів по переведенню економіки, всього суспільного життя країни на воєнні рейки. Зміцненню воєнного потенцілу СРСР, а також зриву планів німецького командування захопити і використати багатства України для посилення своєї могутності сприяла своєчасна і в цілому успішно проведена (головним чином з Лівобережної України) евакуація устаткування 550 найбільших підприємств машинобудівної, металургійної, легкої та інших галузей промисловості, а також найціннішого майна радгоспів, машинно-тракторних станцій, колгоспів, науково-дослідних установ, у тому числі Академії наук, 70 вузів, понад 40 театрів, а також 3,5 млн. робітників, колгоспників, службовців та їхніх сімей.

З огляду на несприятливий розвиток подій евакуація із західних та правобережних областей України не була такою успішною. Щоправда, на цій території промислових об'єктів розташовувалося мало, зате тут знаходилося 50% військових складів, розміщених переважно впритул до кордону. 30 червня 1941 р. Ставка видала директиву за підписом Сталіна про евакуацію їх до 2 липня «за лінію Дніпра». Однак виконати її було практично неможливо — лише залізничних вагонів для цього потрібно було десятки тисяч. За перший тиждень війни переважна більшість армійських запасів продовольства, пального, фуражу, боеприпасів дісталася німцям як трофеї. Такими були наслідки недалекогоглядної доктрини «війни на чужій території».

Все, що не можна було вивезти, за вказівкою Державного Комітету Оборони мало бути знищене або зіпсоване, щоб ворог не міг його використати. Так було висаджено в повітря частину Дніпрогесу, ряд інших об'єктів. Однак внаслідок високих темпів ворожого наступу чимало металургійного, енергетичного устаткування, запасів сировини, продовольства, пального потрапило до рук противника.

Восени 1941 р. обстановка на радянсько-німецькому фронті продовжувала залишатися надзвичайно напруженою: 25 жовтня після жорстоких боїв війська противника вдерлися в Харків. На кінець 1941 р. вони окупували майже всю Україну, окрім Ворошиловградської та східних районів Харківської і Сталінської областей.

Добившись тактичних успіхів на вирішальних ділянках фронту — під Ленінградом, Смоленськом, Києвом, фашистське командування почало масований наступ на Москву. Воно розраховувало, що здобуттям столиці СРСР політична мета війни буде досягнута, і це означатиме перемогу Німеччини. Але розгром фашистів під Москвою (грудень 1941 — січень 1942 р.) означав інше — крах плану «блискавичної війни». На цей час шляхом формування приблизно 400 нових дивізій було, по суті, компенсовано втрату основного ешелону кадрової армії.

Навесні 1942 р., за вказівкою Сталіна, було розпочато цілий ряд часткових, дуже розрізнених, погано підготовлених і забезпечених наступальних операцій. Та армія не могла і наступати, і оборонятися водночас. Ці операції були наперед приречені на невдачу. Так, протягом січня — березня 1942 р. радянські війська вели криваві, але безуспішні бої за визволення Донбасу.

Невдало розвивалися воєнні дії і на північ та південь від Харкова. Незважаючи на те, що частини Червоної Армії прорвали тут лінію оборони противника, загальне співвідношення сил було не на їхню користь. На пропозицію головнокомандувача Південно-Західного напрямку С. К. Тимошенка, члена Військової ради М. С. Хрущова і начальника штабу І. Х. Баграмяна Ставка й особисто Сталін дозволили провести в районі Харкова велику наступальну операцію, що почалася 12 травня 1942 р. Спочатку наступ розвивався успішно, але незабаром почав видихатися: далися взнаки і погана його організація, і брак досвіду, і нестача бойової техніки. Завдавши сильного удару, противник оточив три армії і тільки полоненими захопив 240 тис. червоноармійців та командирів.

28 червня 1942 р. великі танкові з'єднання ворога у взаємодії з піхотою й авіацією розпочали генеральний наступ на воронезькому напрямі. Було прорвано фронт протяжністю 650 км і глибиною 150—400 км на південно-західній ділянці театру воєнних дій. Радянські війська, ведучи оборонні бої, почали відходити.

Знову, як і в 1941 р., у Червоній Армії, поряд з героїзмом і самопожертвою, мали місце безладдя й паніка, розгубленість командування і, як наслідок цього, марні спроби стабілізувати становище. З боєм у душі, спостерігаючи ці події, О. П. Довженко 12 липня 1942 р. зробив у своєму фронтовому щоденнику такий гіркий, емоційно загострений запис: «Вся фальш, уся тупість, усе безпардонне й безтямне ледарство, увесь наш псевдодемократизм, перемішаний із сатрапством,— усе вилізає боком і несе нас, як перекотиполе, степами, пустелями. І над усім цим — «Ми переможемо!».

У травні — червні 1942 р. рухнув Кримський фронт. Німцям вдалося захопити весь Керченський півострів, у тому числі й м. Керч. У ворожому полоні опинилося 200 тис. радянських військовослужбовців. Понад 10 тис. воїнів зайняли Аджимушкайські каменоломні, де оборонялися кілька місяців, марно очікуючи повернення військ Червоної Армії.

На початку липня 1942 р. блоковані ворогом із суші, моря та з повітря, після 250-денної оборони за наказом Ставки залишили місто героїчні захисники Севастополя. Пізніше і Севастополь, і Керч були удо-

стоєні почесного найменування «Місто-герой». На кінець літа фашистам вдалося прорватися до Сталінграда і Головного Кавказького хребта.

Кульмінацію нових випробувань радянських людей зафіксував відомий наказ № 227, підписаний Сталінім 28 липня 1942 р. В ньому розвивалися далі положення іншого вкрай жорсткого наказу Сталіна № 160 від 16 серпня 1941 р., обнародованого лише недавно. З одного боку, в умовах загальної розгубленості й сум'яття такі суворі накази були необхідні. А з другого, — підкріплені правом розстрілу «у позасудовому порядку», загороджувальними загонами та штрафними батальйонами, карною відповідальністю близьких родичів винуватця, вони сковували ініціативу командирів і нерідко прирікали на безплідну загибель цілі з'єднання.

Із залишенням 22 липня 1942 р. радянськими військами м. Свердловська Ворошиловградської області на всю землю України опустилася чорна ніч німецької окупації. Окупаційний режим, нав'язаний населенню захоплених районів СРСР у вигляді лихозвісного «нового порядку», відзначався винятковою жорстокістю. Мета гітлерівських завойовників полягала в тому, щоб шляхом нещадного терору і насильства максимально пограбувати завойовані території, піддати геноциду їх населення (расово неповноцінне, за твердженням нацистів), запровадити систему його безжальної експлуатації. У планах колонізації України намічалось таке: «Україна — найплodючіша область Європи. Її завдання — постачати продукти харчування та сировину новій Європі».

Окупанти штучно розчленували українську територію, що історично склалася. Західноукраїнські землі під назвою «дистрикт Галичина» були включені до «генерал-губернаторства», створеного гітлерівцями на території окупованої Польщі. Південні райони республіки під назвою «Трансїстрія» ввійшли до складу Румунії. Більшу ж частину України було віднесено до так званого рейхскомісаріату «Україна». Управляти ним Гітлер поставив фанатичного нациста Еріха Коха. Він ненавидів і зневажав українців як неповноцінних людей «нижчої раси». «Якщо я знайду українця, гідного сісти за один стіл зі мною, — говорив Кох, — я звелю його негайно розстріляти». Тут Кох, відомий як «коричневий цар України», на свій кшталт тлумачив расистські постулати Гітлера: «В нас немає жодних зобов'язань щодо цих людей. Словом «свобода» для них означає митися на свята. Наше завдання одне: германізувати цю країну шляхом ввезення туди німців, на корінне ж населення треба дивитися як на червоношкірих».

Фашистські колонізатори визнавали тільки один метод управління захопленими територіями — фізичний і моральний терор. За роки окупації вони закатували на українській землі 5264 тис. чол. мирного населення та військовополонених, депортували до Німеччини 2,4 млн. чол. (200 тис. з них, боячись помсти сталінського режиму, так і не повернулися додому після завершення війни), спалили сотні міст і селищ міського типу, тисячі сіл, пограбували й привели в цілковиту непридатність підприємства, шахти, колгоспи, радгоспи, МТС. Тільки прямі матеріальні збитки, завдані гітлерівцями Україні, становили 285 млрд. крб. (у довоєнних цінах).

Безумовно, злочинні дії фашистів щодо України не були б такими масштабними, коли б не сприяння окупантам частини населення. У багатьох людей, які у цілому схвально сприйняли ідеї Жовтневої революції, антинародні дії сталінського тоталітарного режиму викликали почуття гіркої розчарування в соціалізмі, що ототожнювався ними з його сталінською інтерпретацією. Чи не це, у сполученні з голодним існуванням в умовах окупації, ставало базою такого явища, як колабораціонізм, тобто пособництво осіб з місцевого населення загарбникам?

Щоправда, стійкі характером, чесні люди, навіть зазнавши утисків з боку Радянської влади, у скрутних, вирішальних ситуаціях не схиблювали у виборі свого шляху. Типовим може бути такий приклад. Найближчими бойовими друзями І. Д. Кудрі — керівника підпільної організації, залишеної в місті Києві, НКДБ УРСР, були Марія Груздова, Раїса Окіпна, Євгенія Бремер, близькі родичі яких були безпідставно репресовані у 30-ті роки. Заарештовані фашистами, підпільниці не зрадили Батьківщину, мужньо прийняли мученицьку смерть у катівнях гестапо.

Активну роль «третьої сили» в умовах окупаційного режиму прагнули відігравати члени Організації українських націоналістів (ОУН). Після невдалої спроби 30 червня 1941 р. проголосити у Львові утворення самостійної Української держави ця організація остаточно розкололася. Утворилося два її крила — помірковане на чолі з А. Мельником (ОУН-м) і радикальне, кероване С. Бандерою (ОУН-б), що почали між собою ворогувати. У той час, як мельниківці відкрито стали додатком окупаційного апарату і навіть створили з українців дивізію СС «Галичина» для допомоги фашистам, бандерівці заходилися утворювати власні збройні сили — Українську повстанську армію (УПА), підпільні боївки в селах. Їхньою метою була боротьба за незалежну соборну Україну. Але в діях проти німецьких окупаційних військ керівництво ОУН — УПА виявляло обережність. Якщо збройні зіткнення з ними й були, то в основному «місцевого значення». Траплялося, що населення при підтримці місцевих загонів УПА боронилося від грабіжницьких дій фашистів, відбивало молодь, яку німці збиралися вигнати до Німеччини. Керівництву ОУН формування УПА були потрібні для боротьби проти «нової більшовицької окупації». Робилися активні спроби з допомогою так званих похідних груп ОУН поширити вплив її на східні та південні області України. Однак це суперечило німецькій колоніальній політиці. На оунівців обрушилися репресії з боку німців. З наближенням Червоної Армії стосунки між бандерівцями та окупантами з огляду на спільну загрозу набувають характеру взаємосприяння.

Незважаючи на те, що окупанти поряд з жорстокою репресивною політикою використовували також штучно створюваний масовий голод і політичні провокації, вони наштотхнулися на відкритий або прихований опір. Люди, які опинилися під п'ятою загарбників, переконувалися: те, що приніс фашизм, — тотальний геноцид, голодне рабське існування, набагато гірше навіть від того найгіршого, що їм доводилося терпіти в умовах, хоча й спотвореної сталінщиною, та все ж народної в своїй основі Радянської влади.

Нечувані бідування жителів міст і сіл у роки німецької окупації сприяли політичному прозрінню багатьох, стали суворою школою виховання справжніх патріотичних почуттів. Навіть ті, у кого віра в ідеали Радянської влади була до війни підірвана крайнощами сталінського режиму, ставали до лав антифашистів. Це поширене явище відбито у вірші молодого київського підпільника Юрія Буряківця, якого він написав у 1943 р.:

Лине сурма воїнів побідна,
Я звуки серцем радісні відчув.
Я патріот, ти чуєш, земле рідна,
Хоч ним при Радах я увесь не був.
Лиш зараз, в рабстві, зрозумів країну,
Яка несе братерство і любов...

Незважаючи на вакханалію сталінських «соціалістичних перетворень», супроводжуваних масовими репресіями, наступом на соціальні та політичні завоювання Жовтня, населення в основній своїй масі зберегло віру в соціалістичні ідеали, сподівалося на позитивні зміни у повоєнний час, вбачаючи у Радянській владі єдино можливу альтернативу фашистському «новому порядку».

Великі труднощі в процесі свого становлення пережив партизанський рух у тилу ворога. Оскільки воєнною доктриною Червоної Армії передбачалося, що війна вестиметься виключно на території противника, підготовка населення до партизанської боротьби була визнана недоцільною. Більше того, створена у лісах прикордонних районів на початку 30-х років мережа матеріально-технічних баз була ліквідована, а підібрані для можливої партизанської боротьби досвідчені кадри звинувачено в підготовці «замаху на товариша Сталіна» і знищено. Були повернуті у небуття теоретичні засади і практичний досвід організації і тактики партизанського руху.

Ці прорахунки далися взнаки на початку війни, коли партійні та військові органи заходилися створювати підпілля, формувати партизанські загони. Адже об'єктивні труднощі організації боротьби у ворожому тилу ускладнювалися поспішністю та формалізмом у доборі кадрів і підготовці їх до діяльності у нелегальних умовах, закладанні матеріально-технічної бази партизанських загонів, створенні конспіративних квартир, налагодженні засобів зв'язку.

Тому не дивно, що багато таких погано підготовлених і недосвідчених підпільників та партизанів, зіткнувшись на початку окупації з гітлерівськими каральними органами, які мали великий досвід боротьби з комуністичним рухом у Німеччині та Європі, не витримали всього тягара непередбачених труднощів. Мали місце випадки саморозпуску партизанських загонів, а ряд підпільних організацій зазнав непоправних втрат від зрадництва та через репресії окупантів. Це відразу ж негативно позначилося на ефективності боротьби у тилу ворога. Один з керівників партизанського руху на Україні І. Г. Старинів свідчив, що в перший рік війни на окупованій її території було залишено 3500 партизанських загонів і диверсійних груп. На червень 1942 р. малися відомості про наявність лише 22 діючих загонів. Решта — розпалася або була розгромлена.

Про один з численних сумних епізодів, пов'язаних з діяльністю щойно сформованих партизанських загонів, де були й воїни-оточенці, довідуємося з журналу бойових дій оперативного тилу групи німецьких армій «Південь» (запис за 20 серпня 1941 р.). Для боротьби проти партизанів у районі Ємільчина на Житомирщині фашистське командування кинуло 213-ту охоронну дивізію та мотомеханізовану бригаду СС «Герман Герінг». У результаті напружених боїв було вбито 200 партизанів, поранено 72, захоплено німцями 862.

За відтворення партизанських загонів і підпілля у незмірно важких умовах взялися залишені партією місцеві комуністи. На свій страх і ризик вони гуртували однодумців, збирали на полях недавніх боїв зброю, самотужки виробляли конспіративні прийоми, тактику бойових дій, налагоджували приймання радіодонесень, розмножували та розповсюджували антифашистські листівки. Нерідко за цю справу бралися з власної ініціативи безпартійні патріоти. Бувало навіть, що з огляду на авторитет партії в народі вони видавали себе за комуністів, а свої організації — за комуністичні.

Завдяки цій невтомній безстрашній роботі вже на середину 1942 р. в нелегальній діяльності патріотів стався вирішальний злам. Підпілля на та партизанська мережа на Україні була не тільки відновлена, а й значно розширена та посилена. Повною мірою вдалося виправити й численні помилки, допущені в ході формування партизанських загонів та нелегальних антифашистських організацій. На місце загиблих підпільників прийшли тисячі нових. В результаті на кінець 1942 р. в республіці не було жодного району, де б не велася боротьба проти окупантів.

Серед різних форм народної боротьби в тилу ворога найактивнішою були збройні партизанські дії. В Україні у кількох тисячах загонів і груп воювали сотні тисяч партизанів. Робітники, селяни, служ-

бовці, нерідко під впливом діяльності підпільників, саботували економічні, політичні та воєнні заходи окупантів, чим ослаблювали ворожий тил. Бойові дії народних месників очолили Центральний та Український штаби партизанського руху, створені у червні 1942 р.

Особливо активний опір окупантам чинила молодь. Юнаків і дівчат не могли спинити ні труднощі боротьби, ні терор. У травні 1943 р. гестапо заарештувало учасницю кам'янець-подільського підпілля Марію Трембовецьку. Перед розстрілом кати піддали 21-річну дівчину нелюдським тортурам, щоб вибити з неї потрібні їм відомості, зокрема адресу підпільної друкарні. Дівчині вирізали груди, відірвали руку, випалили око, нацькували собак, які загризли її мало не до смерті. Але Марія партизанські таємниці не виказала. У передсмертному листі, написаному на білизні, вона зверталася до своїх товаришів: «Не здавайтеся, продовжуйте роботу. Ми вмираємо, але знаємо за що». Такі факти, які були далеко не поодинокими, свідчили про виняткову напруженість і гостроту боротьби. Водночас нелюдські вчинки і криваві злочини окупантів справляли роль додаткового фактора у посиленні антифашистського руху.

Активні партизанські дії розгорнулися на півночі та південному сході України. В Сумській області у вересні 1941 р. розпочав свій легендарний бойовий шлях Путивльський партизанський загін, що переріс у з'єднання, на чолі з С. А. Ковпаком. Це з'єднання пройшло рейдами 15,4 тис. км території України, громлячи на своєму шляху ворожі гарнізони, поліцейські «кущі», пускаючи під укис військові ешелони, висаджуючи в повітря залізничні мости. На Чернігівщині партизани успішно діяли під керівництвом підпільного обкому КП(б)У на чолі з О. Ф. Федоровим, який був і командиром одного з найбільших та найефективніших за масштабами бойової діяльності з'єднань. В Західній Україні активно боролися проти ворога партизанські загони Д. М. Медведєва, Ю. М. Собезяка, П. К. Кундіуса та ін.

Точну, хоч і лаконічну характеристику результатам бойових дій українських партизанів та підпільників, а також масового саботажу населення можна знайти в одному з документів противника — «Директивах по проведенню умиротворення на Україні», виданих командуючим оперативним тилowym районом «Південь» у червні 1942 р. «Труди не зникають,— говориться в них,— воєнні пересування постійно зазнають диверсій, роботі цивільної адміністрації, передусім у таких важливих галузях, як сільське господарство і промисловість, ставляться перешкоди, що спричиняють їхнє звуження».

Першочергове значення для досягнення корінного перелому у війні на користь Червоної Армії мала діяльність радянського тилу. День і ніч напівголодні, часто без теплого одягу, терплячи побутову невлаштованість, трудилися пліч-о-пліч з місцевими робітниками, селянами, службовцями і численні виробничі колективи, евакуйовані з України. Основний тягар роботи, пов'язаної з розміщенням і введенням у дію евакуйованого устаткування, влаштуванням і забезпеченням усім необхідним для життя й діяльності прибулого з прифронтових районів населення, взяли на себе місцеві жителі та органи влади.

Величезні масштаби поразок і втрат, що потрясли радянське суспільство у перший період війни, змусили його до межі сконцентрувати економічний потенціал країни на забезпеченні потреб фронту, максимально напружити соціально-політичний механізм. Тотальна підпорядкованість усієї тилowej інфраструктури й суспільного життя воєнному фактору, з одного боку, та обмеженість у продовольчих і соціально-побутових ресурсах — з другого, призвели до дальшого утвердження основних форм режиму воєнного комунізму. В економічній та суспільно-політичній сферах життя тилowych районів переважали методи командно-адміністративної системи управління з характерними для неї надцентралізацією, диктатом вищих інстанцій. Та, мабуть, важко заперечити

чити проти того, що такі методи водночас містили в собі й великі мобілізаційні можливості. І це відіграло особливу роль в екстремальних воєнних умовах.

Щоправда, війна і тут вносила свої поправки. У зв'язку із скороченням адміністративного апарату, труднощами в забезпеченні оперативного зв'язку, відсутністю умов для вироблення детальних директив та інструкцій, як це практикувалося у довоєнний час, на місцях, у тилу, спостерігалось певне пом'якшення централізованого планового та адміністративного опікування й регламентації. Особлива, воєнна обстановка змушувала керівників середньої та нижчої ланок брати на себе відповідальність, сміливіше виявляти ініціативу й самостійність у вирішенні нагальних питань, пов'язаних з життям та діяльністю населення тилкових районів, ефективнішим використанням їх потенціалу.

Без розширення ініціативи місцевого адміністративного апарату, що сполучалася з необхідністю приймати невідкладні і безкомпромісні, а подекуди й жорсткі рішення, неможливо було здійснити такий складний воєнно-економічний маневр, як перебазування за короткий час у глиб країни обладнання більш як півтори тисячі підприємств, мільйонів людей, і збудувати у тилу 3,5 тис. великих оборонних заводів і фабрик, проводити складну соціальну політику, що дала, зрештою, змогу населенню вижити.

Завдяки зусиллям робітників, селян, інтелігенції, напруженій і конструктивній діяльності органів влади у східних районах були подолані величезні труднощі, зумовлені нестачею виробничих площ, кваліфікованої робочої сили. Більшість евакуйованих підприємств почала давати продукцію вже навесні 1942 р. А на середину того ж року воєнна перебудова народного господарства була завершена. На сході країни небувалими темпами була створена, по суті, заново, оскільки західна оборонно-промислова база опинилася під ворожою окупацією, першокласна воєнна економіка.

Воєнно-промисловий потенціал країни швидко зростав. Майже половину всіх потужностей, введених у дію в східних районах країни, становило обладнання, евакуйоване з України. Загальновизнані технологічні досягнення СРСР цього часу підтвердили здатність радянської економіки в екстремальних умовах концентрувати матеріальні та людські ресурси на пріоритетних напрямках. Особливо успішним був розвиток танкобудування, артилерійської галузі промисловості, виробництва боеприпасів.

Щирі, гостинні прийоми зустріли у східних республіках СРСР трудящі, евакуйовані з західних районів, серед них українські робітники, колгоспники, спеціалісти. Багато з них прибувало разом з вихованцями дитячих будинків, шкіл. У містах і селах Узбекистану, Киргизії, Казахстану розгорнувся патріотичний рух, переважно серед жінок, за влаштування долі дітей. Колгоспи, підприємства брали на свій рахунок утримання дитячих будинків. Десятки тисяч дітей, які залишилися без батьків, взяли на виховання сім'ї трудящих.

Спеціально утворені при місцевих Радах органи по влаштуванню евакуйованого населення вишукували можливості забезпечення його житлом, продовольчими ресурсами, одягом, щоб хоч частково задовольнити вкрай зголоднілих, обшарпаних людей, які нерідко виїжджали зі своїми підприємствами поспішно, хто в чому був.

Без відпусток, навіть без вихідних днів трудилися робітники, інженери й техніки харківських тракторного, дизельного, турбінного, київських суднобудівного «Ленінська кузня», машинобудівного «Більшовик», криворізького металургійного, багатьох інших заводів, евакуйованих з України. Люди, зіп'явши зуби, по 12—14 годин на день стояли на вахті біля верстатів, доменних печей, прокатних станів. А коли треба було виконувати ударне фронтове замовлення, то тижнями не виходили з цехів; тут же їли, спали.

Історія тилу буде неповною, якщо не згадати про трудовий вклад у перемогу мільйонів громадян, серед них багатьох з України, які по-невіралося в таборах ГУЛАГу. Гулагівська, переважно видобувна, промисловість та капітальне будівництво набули особливого значення за умов війни. Самі ж трударі, які забезпечували рудою металургію, ледве животіли, перебували на становищі рабів, мерли як мухи від голодного виснаження та хвороб. Багато з них прагнули добровільно піти на фронт. Однак оголошені «ворогами народу», в'язні продовжували утримуватися за колючим дротом. А на охорону таборів гулагівського архіпелагу, який був невід'ємним фрагментом тилового ландшафту, відтягувалися значні сили добірних військ НКВС, яких гостро потребував фронт.

Дещо легшими, звичайно, від гулагівських, але все ж неймовірно важкими були будні тилу, повсякденний побут населення. Через втрату основних сільськогосподарських районів та великої кількості підприємств легкої і харчової промисловості, скорочення витрат на соціальні потреби, а також переведення практично всіх потужностей на воєнне виробництво різко знизився життєвий рівень населення.

У цих умовах позитивну роль відіграла планово-розподільча функція органів влади. Розподіл продуктів харчування, предметів одягу був суворо нормований відповідно до карткової системи. Першорядна увага приділялася забезпеченню ними виробничників. Але тилове постачання — найчастіше це тарілка так званої затірки, тобто звареного у воді борошна, мізерна пайка хліба, цибуля, одна — дві картоплини «в мундирах» — могло забезпечити лише напівголодне існування.

У боротьбу за освоєння нових посівних площ включилися не тільки спеціалісти сільського господарства, а й жителі міст. Незважаючи на те, що роботи виконувалися в основному вручну, оскільки залишалося мало тракторів, машин, пального, у тилих районах було зорано і засіяно не менше площ, ніж до війни. До того ж врожаї, зібрані з городів робітників та службовців, давали можливість створити необхідні, хоч і вкрай обмежені продовольчі ресурси, не допустити масових голодувань чи епідемій хвороб ні в армії, ні серед населення.

Високим тонусом, незважаючи на війну, відзначалося суспільно-політичне і культурне життя тилих районів, активну участь у якому брали представники Української республіки. Тут, на сході країни, були зосереджені і продовжували плідну діяльність Академія наук УРСР, багато наукових установ, вузів, театрів, музеїв, кіностудій, творчих спілок України. У їх складі працювали відомі науковці, літератори і митці — академіки О. О. Богомолець, Є. О. Патон, В. П. Філатов, літератори П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, Я. О. Галан, композитори М. І. Вериківський, Ю. С. Мейтус, художники В. І. Касіян, О. О. Шовкуненко, діячі театру й кіно М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинський, М. Ф. Романов, З. М. Гайдай, О. П. Довженко та сотні інших. Справедлива визвольна війна допомогла їм хоч на якийсь час вийти з анабіозу, породженого сталінським фізичним і моральним терором, зайняти своє місце в лавах воюючого народу, всі творчі сили віддавати на зміцнення боездатності Збройних Сил. Водночас вони широко знайомили населення віддалених районів із здобутками культури, передусім української.

Більш інтенсивно, ніж до війни, проходили міжнаціональні процеси. Хоч підстав для чвар між приїжджими та місцевим населенням було наче б то й немало (згадаймо бодай те, що у зв'язку з напливом мільйонів евакуйованих широких масштабів набули примусові підселення, вилучення лишків житлоплощі у місцевих жителів тощо), все ж міжнаціональних конфліктів не спостерігалось. Більше того, населення тилих районів у цілому з розумінням і співчуттям ставилося до приїжджих, ділилося з ними продовольством, одягом, налагоджувало дружні зв'язки. Невтомною працею трудівників тилу було створено еконо-

мічну базу для ведення «великої війни». Про ефективність радянської оборонної економіки свідчить те, що вона, хоч воєнно-економічний потенціал Німеччини був майже вдвічі потужніший, виробляла більше бойової техніки і боеприпасів, причому не гіршої якості, ніж економіка «третього рейху».

Червона Армія, спираючись на такий потужний і розгалужений воєнно-промисловий потенціал, змогла посилювати удари по ворогу. У жорстоких і кровопролитних чотиримісячних боях, центром яких став Сталінград, Червона Армія знекровила, вимотала кращі дивізії противника, підірвала його моральний дух і змусила припинити наступ. 19 листопада 1942 р. під Сталінградом почався могутній контрнаступ Червоної Армії. Вона захопила ініціативу на радянсько-німецькому фронті, добившись, зрештою, остаточного перелому у війні на свою користь.

Відкрилася можливість визволення України. 16 грудня 1942 р. Воронезький та Південно-Західний фронти перейшли в наступ. У лютому, заметіль, долаючи глибокі снігові замети, радянські воїни невтримно рвалися вперед, ламаючи відчайдушний опір ворога. Першими на землю України вступили бійці та офіцери 573-го полку 195-ї стрілецької дивізії 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту. Це сталося 18 грудня 1942 р. Того ж дня ворога було вибито з перших українських сіл Півнівка, Морозівка, Микільське Міловського району Ворошиловградської області. Наскільки кривавими були ці бої можна судити з того, що лише в боях за перший районний центр на українській території — Мілове загинуло 1066 воїнів — людей семи національностей. Усього ж у боях за визволення Ворошиловградщини загинуло до 120 тис. солдатів і офіцерів.

Успіх супроводжував бойові дії Червоної Армії до лютого 1943 р. коли нею було визволено Харків. Але наступ видихнувся. Не вистачало досвіду наступальних боїв, злагодженості в діях родів військ, а подекуди й транспортних засобів та бойової техніки. Так, харків'яни були вражені, коли побачили, що у військах, які вступили до міста в лютому 1943 р., артилерію тягнули... корови. Раптовим контрударом есесівські танкові з'єднання змусили радянські частини залишити Харків і відступити на північний схід. Але в умовах, коли Червона Армія вже перехопила ініціативу на фронтах, ця невдача не могла щось істотно змінити на користь ворога.

У нескінченних кровопролитних битвах Червона Армія набула головного — бойового досвіду. Зріс і рівень військової майстерності її офіцерського корпусу. Впевненіше стала керувати підрозділами, з'єднаннями, цілими фронтами когорта полководців і воєначальників, що виросла у горнилі війни. Серед них було чимало синів українського народу, зокрема командуючі фронтами та арміями А. І. Єременко, С. К. Тимошенко, Р. Я. Малиновський, І. Д. Черняхівський, П. С. Рибалко, К. С. Москаленко, П. С. Жмаченко та інші. Добре озброєний особовий склад Збройних Сил СРСР опанував уміння бити ворога на полі бою в будь-яку пору року, за будь-яких обставин.

5 липня 1943 р. почалася одна з найбільших битв, що мала вирішальне значення для долі Великої Вітчизняної і другої світової війни в цілому, — Курська битва. З поразкою у ній фашистської армії створилися умови для широкого наступу Червоної Армії на всьому південному крилі радянсько-німецького фронту. Війська Південно-Західного та Південного фронтів з 13 серпня по 22 вересня провели Донбаську операцію, в результаті якої 23 серпня було визволено Харків, 8 вересня — Сталіно (нині — Донецьк).

Та перемоги коштували великих втрат. І не завжди вони були виправдані суто військовими міркуваннями. Сталінський тоталітаризм з його домінуючим принципом абсолютної підлеглості вищій інстанції і безумовного виконання будь-яких, навіть безглузких наказів (аби

швидше, вправніше відрапортувати начальству, прислужитися, виглядати в його очах несхибним і твердим) мав кінцевим наслідком зневажання людських життів. Відомий радянський воєначальник генерал армії М. Г. Лященко свідчив: «Справді, у тій війні багато було смертей нічим не виправданих. Зустрічалися воєначальники і командири, які прагнули досягти успіху за будь-яку ціну».

У складі наступаючих частин діяли так звані польові військкомати, які мобілізували до діючої армії всіх, здатних тримати зброю, навіть 16—17-річних хлопців і хворих. Нерідко їх, зовсім не навчених, не обмундированих, без прийняття Присяги, вводили у бій. Часто отаку «живу силу» без ретельної підготовки: прикриття з повітря, артилерійського забезпечення, танкової підтримки кидали навіть на добре укріплені позиції противника. Наслідком були незліченні людські втрати. «Не забуду, поки й житиму,— згадує письменник Анатолій Дімаров,— одну таку атаку взимку сорок третього, вже коли наші війська визволяли Донбас. Німець засів за цегляними мурами металургійного комбінату, понад водосховищем, і полковник та його комісар не придумали нічого кращого, як кинути в атаку кілька сот новобранців, яких не встигли ще й обмундирувати та як слід озброїти. Вони висипали на лід водосховища величезним натовпом, і німці, підпустивши їх майже впритул, викосили до ноги. Вся крига стала криваво-чорною од трупів».

На кінець вересня 1943 р. радянські війська вийшли до Дніпра на 750-кілометровому фронті. Центр бойових дій перемістився в район середньої течії річки. Під безперервним вогнем артилерії та ударами авіації противника змушені були воїни проводити переправу через цю найбільшу водну перепону. Ставка Верховного Головнокомандування ухвалила рішення: «на плечах» відступаючих ворожих військ захопити плацдарми на Дніпрі і з ходу розпочати його форсування. Це пояснювалося необхідністю випередити противника, що готував оборону правого берега. І тому наступаючим воїнам доводилося вирішувати це завдання без підготовки, за відсутності переправних засобів. Війська часто переправлялися через річку без танків та важкої артилерії. Під вогнем ворога пливли на правий берег воїни хто як міг: тримаючись за колоди, дошки, порожні діжки, ящики, плащ-намети, напхані соломою. Тонули тисячами у холодній листопадовій воді.

Величезних жертв коштувало здобуття та утримання правобережних плацдармів. На островах Козачий та Ольжинський висадився батальйон 342-го стрілецького полку 136-ї дивізії 38-ї армії. Воїни змушені були битися без підтримки авіації та артилерії, покладаючись тільки на власні сили й можливість. Наслідок був жахливий: з більш як 800 бійців та офіцерів вціліло... п'ятеро. Багатьма тисячами життів оплачено й визволення 6 листопада 1943 р. Києва. Ворог був ще сильний і чіплявся за кожен метр української землі. Але ніякі перешкоди і труднощі не могли вже спинити Червону Армію, яка нарощувала могутність своїх ударів по ворогу.

24 грудня почався загальний наступ на Правобережній Україні, у якому взяли участь найбільші fronti — Білоруський, 1-й, 2-й, 3-й, 4-й Українські. Бойові дії розгорнулися на 1400-кілометровій смузі — від Полісся до берегів Чорного моря. Найважливішою своїми воєнно-політичними результатами була Корсунь-Шевченківська операція 1-го і 2-го Українських фронтів (25 січня — 17 лютого 1944 р.). У ній було оточено і розгромлено вороже угруповання з 10 дивізій та однієї бригади — 55 тис. гітлерівців загинули, більш як 18 тис. — потрапили в полон. Були створені передумови для вигнання ворога з території Правобережної України.

В січні — квітні 1944 р. війська 1-го Українського фронту провели Луцько-Ровенську операцію, а 2-го Українського — Умансько-Ботошанську. Від ворога було очищено значну частину Правобережної та За-

хідної України. 26 березня 1944 р. радянські війська перейшли державний кордон з Румунією, а 8 квітня — з Чехословаччиною.

Важкими були бої за визволення країн Центральної та Південно-Східної Європи. Ворог чинив шалений опір, намагався переходити у контрнаступ. 4 червня 1944 р. під Яссами (Румунія) видатний подвиг здійснив 44-річний воїн 50-ї Запорізько-Кіровоградської стрілецької дивізії Роман Сміщук. Рота, в якій він служив, потрапила в оточення і зайняла кругову оборону. На її позиції наступали 16 танків і батальйон піхоти. У цей критичний момент, виявивши виняткову мужність, Р. Сміщук почав кидати в ходову частину танків, що наближались, гранати й пляшки з запальною сумішшю. Так він знищив один за одним шість п'ятдесятитонних танків. Рота була врятована, а Р. Сміщук — удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Успішно розгортався наступ і на півдні республіки. Нищівної поразки фашистським військам було завдано в районі Кривого Рога — Нікополя, Березнигуватого — Снігурівки. 10 квітня ворога вибили з Одеси. Водночас, прорвавши добре укріплену оборону противника, війська 4-го Українського фронту та Приморської армії розгромили вороже угруповання на Кримському півострові. 9 травня 1944 р. після кровопролитного штурму було визволено Севастополь.

У ході весняно-літньої кампанії продовжувала вдосконалюватися погодженість, чітка координація дій партизанських формувань з регулярними військами. Партизанський рух виявився спроможним вирішувати складні оперативні завдання військового командування. Найбільшого поширення ця бойова взаємодія набула в ході битви за Україну в 1943—1944 рр. Істотно впливала на розв'язання важливих оперативних завдань командування масова диверсійна діяльність партизанів на комунікаціях противника, що посилювалася під час великих наступальних операцій. Якщо в 1942 р. на території України здійснено 260 залізничних диверсій, то в 1943—1944 рр. — у 15 разів більше. Німецькі війська на фронті недорахувалися тисяч ешелонів з бойовою технікою, паливом.

Виявом зміцнення бойової співдружності партизанів з Червоною Армією було розгортання у ворожому тилу розгалуженої розвідувальної роботи партизанських формувань. Недарма партизанів називали у військових штабах «наші очі та вуха». Підпорядкувавши свої дії планам військового командування, партизани брали участь у боях за оволодіння містами і великими селищами. У 1943—1944 рр. власними силами вони відбили у ворога 110 населених пунктів.

Нових успіхів у визволенні від ворога території України радянські війська досягли у другій половині 1944 р. 13—14 липня 1-й Український фронт почав наступ на Рава-Руському та Львівському напрямках проти сильного ворожого угруповання «Північна Україна». Розвиваючи наступ, війська фронту оточили в районі Бродів 8 ворожих дивізій. 38 тис. гітлерівців було вбито і 17 тис. взято у полон. Серед розгромлених ворожих з'єднань була й 14-та гренадерська дивізія «СС-Галичина», створена у складі вермахту мельниківської фракцією ОУН.

27 липня від ворога був визволений Львів. Але ще до виходу з міста німців тут за наказом лондонського емігрантського уряду Польщі почав діяти штаб Армії крайової (АК). Львів був поділений на дільниці, очолювані комендантами. На ратуші та на багатьох будинках вивішено червоно-білі прапори. У місті проводилися мобілізації до Армії крайової. Причому, оскільки польським повстанцям вдалося захопити німецькі склади, вони були одягнуті в мундири вермахта, озброєні німецькими карабінами. У місті почалося риття окопів, спорудження опорних пунктів оборони. Але ні з німецькими, ні з радянськими військами аківці в бій не вступали. Польські націоналісти заходилися провадити масові арешти і вбивства українських політичних діячів та

інтелігенції. Протягом трьох днів, аж доки радянські військові власті не знешкодили ці формування, ними було вбито 728 чол.

Хоч основна маса радянських військ з боями просувалася на захід, у їхньому тилу тривали бойові дії. З частинами Червоної Армії вступили в сутички збройні формування Української повстанської армії, створеної ОУН наприкінці 1942 р. Тривалий бій з наступаючими радянськими військами вело 30-тисячне угруповання УПА в квітні 1944 р. під с. Гурби під Кременцем на Тернопільщині. Тривалими і жорстокими були фронтальні бої, які вели формування УПА проти Червоної Армії в Карпатах. Вояки УПА нерідко йшли в бій з пісню «Повстанський стяг», де, зокрема, були такі слова:

Повстанський стяг наш лопотить,
Червоно-чорний в бій скликає.
В крові купається земля —
Це Україна воскресає.

У ході Карпато-Ужгородської операції на початку жовтня 1944 р. завершилося визволення від фашистської окупації всієї території України в її довоєнних кордонах. На завершальній стадії цієї операції був очищений від військ противника Ужгород і 28 жовтня завершено визволення Закарпатської України. Але ціна цих перемог була високою. Лише у ході визволення західноукраїнських земель загинуло 527 тис. радянських воїнів.

Битва за визволення України, що тривала довгих двадцять два місяці і складалася з ряду великих операцій, у яких брало участь до половини живої сили й бойової техніки всіх діючих Радянських Збройних Сил, стала одним з найважливіших етапів на шляху до Перемоги. Червона Армія була вже далеко не тією, що в 1941—1942 рр. Вона мала достатньо першокласного озброєння, хоча й постійно потребувала боеприпасів, перевагу в живій силі, хоч і не в повній мірі навчений. Зрештою, армія набула цінного досвіду дво-трирічних боїв з умілим та стійким противником. Такі зміни у Збройних Силах були запорукою необоротності розвитку воєнно-політичних подій на користь Радянського Союзу. Своїм визволенням Україна зобов'язана передусім ратній допомозі народів СРСР. Воїни Червоної Армії понад 100 національностей, більшість серед яких становили росіяни, виявили в боях за Україну видатний героїзм і стійкість.

У міру вигнання загарбників з української землі починалася відбудова народного господарства, міст і сіл республіки. Зрослий потенціал економіки СРСР, виняткове патріотичне піднесення народу України, викликане радістю визволення, створили необхідні умови для розгортання відбудовних робіт уже в ході війни.

Головна увага приділялася відбудові тих підприємств, транспортних магістралей, електростанцій, які найменш постраждали і могли бути використані в оборонних цілях. Для відбудови економіки, насамперед машинобудівних підприємств, держава виділила 18 млрд. крб.—суму, звичайно, недостатню. Але за умов війни, виділити більше коштів не було можливості. Справа ускладнювалася тим, що реєвакуація майна підприємств, вивезених у тил в 1941—1942 рр., була цілком слушно визнана недоцільною. На Україну поверталися лише їхні колективи, та й то в неповному складі.

Виробничники, місцеві органи влади, які приступили до відбудови своїх підприємств, залізниць, виявили неабиякі кмітливості і винахідливість. За короткий час лише в донецько-придніпровському районі робітники на руїнах своїх шахт, заводів і фабрик зібрали близько 440 тис. одиниць обладнання і, полагодивши та скомплектувавши його, використали для відбудови підприємств. Питання, пов'язані із забезпеченням промисловості робочою силою, вирішувалися за допомогою примусово-мобілізаційних засобів. Уже на першому етапі відбудови на

будівельні роботи, у транспорт і промисловість було мобілізовано близько мільйона чоловіків та жінок, головним чином з села.

Піднесення, викликане вигнанням ненависного ворога, позитивно позначалося на ефективності трудового вкладу робітників і селян у відбудову. Особлива увага приділялася в цей час так званому соціалістичному змагання, хоч існуючі тоді його різновиди були аж надто вже заформалізовані та забюрократизовані. Передовики-новатори Донбасу і Криворіжжя, яким створювалися найсприятливіші умови праці, Л. Т. Голоколов, О. Д. Кеда, І. І. Панащатенко, О. І. Семиволос та інші виступили зачинателями руху за високий виробіток продукції. На машинобудівних підприємствах дістав поширення новаторський метод Є. П. Агаркова.

Від чоловіків прагнули не відставати у відбудовних роботах жінки, які становили понад 50% усіх працівників. У Донбасі шахтарські спеціальності опанували понад 1000 дівчат, 600 з них отримали звання «Майстер вугілля».

Тим часом загальна продуктивність праці залишалася невисокою. Однією з основних причин цього було вкрай незадовільне матеріально-побутове становище населення. Карткова система могла забезпечити лише найнижчий, напівголодний прожитковий рівень. Ще гострішою була житлова проблема. У республіці 10 млн. людей животіли без житла. Тільки в Києві, населення якого скоротилося в кілька разів, 50 тис. жителів жили в землянках та бліндажах, залишених військами. Усі ці злигодні і страждання люди зносили з великим терпінням. Адже вони мріяли, що після війни відбудуться докорінні зрушення у бік пом'якшення соціально-політичного ладу, сподівалися на відміну колгоспної системи в її кріпосницько-сталінському варіанті.

Результатом самовідданої праці українського народу була відбудова на кінець війни майже 30% довоєнних виробничих потужностей промисловості. Україна стала, по суті, прифронтовою матеріально-технічною базою діючої армії. Дещо повільніше ставали на ноги сільське господарство, установи науки й культури, житловий фонд та комунальне господарство міст і сіл.

Надзвичайно складно проходили відбудовні процеси в західних областях України. Тут дії місцевих партійних і радянських органів мали на меті форсоване втягнення західноукраїнських земель в загально-республіканське і загальносоюзне русло господарського та суспільного життя. При цьому вживалися жорсткі, аж до репресій, методи соціально-економічних перетворень.

Місцеве населення, яке дедалі більше зневірювалося в можливості реалізації ідеї «самостійної України», в націоналістичних проводирях, почало схилитися на бік Радянської влади, що могла забезпечити стабільне становище в краї, мирне життя й працю. Збройні ж формування Української повстанської армії, яка за весь час її існування разом з учасниками підпілля перевищувала 400 тис. чол., взаємодіючи з бійками в селах, намагалися всіляко перешкодити утвердженню Радянської влади в краї, проведенню її соціально-економічних і політичних заходів. Це призвело до різкого загострення братовбивчої громадянської війни. Об'єктом терору «служби безпеки» ОУН ставали всі, хто виявляв готовність співробітничати з органами влади. Терористи вчинили 14,5 тис. диверсій і актів терору. Від їхніх рук загинуло не менш як 30 тис. партійних і радянських працівників, військовослужбовців, велика кількість місцевих жителів-українців та близько 40 тис. польського населення.

Потерпали люди не тільки від дій оунівців, а й від жорстоких, часто незаконних репресивних акцій беріївського карального апарату. Його дії проти ОУН — УПА безпідставно поширювалися на значну частину мирного населення. За офіційними даними понад 200 тис. місцевих жителів було незаконно депортовано до сумнозвісного ГУЛАГу.

Хоч у розпорядженні істориків ще й досі немає узагальнених відомостей про втрати формувань ОУН — УПА за весь період боротьби, однак з документів відомо, що з лютого 1944 по 1 липня 1945 р. в західноукраїнському регіоні було вбито 92,8 тис., затримано 96,5 тис., здалося органам держбезпеки та внутрішніх справ 41,8 тис. учасників цих формувань (17,4 тис. з них заарештовано). Бандерівщина, як і споріднені з нею явища — сталінщина й гітлерівщина, властиві епосі тоталітаризму, та криваві ексцеси, що їх супроводжували, залишилися жахливим спогадом у пам'яті народній, суворим застереженням для сучасників та прийдешніх поколінь народу України.

Вигнавши фашистів за межі СРСР, Червона Армія перейшла кордон і внесла вирішальний вклад у визволення від фашистів народів країн Європи. Неперевершену звитягу виявляли радянські воїни під час штурму головної цитаделі «третього рейху». Серед воїнів багатьох національностей, що в цих боях стали Героями Радянського Союзу, було й 110 українців та уродженців України і поміж них — незвичайна людина: уродженець с. Козацьке на Херсонщині командир 175-ї Уральсько-Ковельської стрілецької дивізії генерал-майор З. П. Видриган. Ветеран Збройних Сил, він був активним учасником оборони Києва, брав участь у вигнанні ворога з Білорусії, Польщі. За вміле керівництво військами, особисту мужність і героїзм З. П. Видриган удостоєний 22-х урядових нагород. Письменник Е. Г. Казакевич присвятив йому — своєму бойовому командирові — чимало сторінок повісті «Зірка» та роману «Весна на Одері». Хоробро билися проти фашистів і сини генерала. Льотчик-винищувач М. З. Видриган, пройшовши бойовий шлях від Сталінграда до Праги, здійснив 626 бойових вильотів, провів 57 повітряних боїв, збив 16 літаків ворога. Батьківщина відзначила його бойові заслуги званням Героя Радянського Союзу. Учасник оборони Москви командир роти О. З. Видриган героїчно загинув у бою в січні 1942 р. Посмертно був удостоєний найвищої нагороди — ордена Леніна.

Всесвітньо-історична Перемога Радянського Союзу над фашистською Німеччиною та її союзниками переконливо продемонструвала незламну волю радянських народів, серед них українського, до свободи й незалежності. Український народ дав Збройним Силам СРСР мільйони воїнів. За даними Головної редколегії Республіканської «Книги пам'яті», на фронті загинуло близько 3-х млн. українців та уродженців України, бійців і командирів Червоної Армії та Військово-Морського Флоту. Як і всі радянські люди, народ України приніс на вівтар Перемоги небувалі жертви — кожний п'ятий житель республіки загинув з вини фашистських агресорів. Мучеництво й подвижництво українського народу дістало міжнародне визнання, коли у 1945 р. Україна разом з іншими учасниками антигітлерівської коаліції виступила фундатором Організації Об'єднаних Націй. Того ж року Закарпатська Україна увійшла до складу Української РСР, завершивши багатовіковий процес формування соборної України.

Витримавши найтяжчі воєнні випробування, помножені непрости-ми помилками і злочинствами сталінського режиму, український народ разом з іншими народами СРСР тяжкою і виснажливою працею почав готувати необхідні умови для повоєнного відродження.

Одержано 07.02.91.

В статье под углом зрения новой информации рассматриваются наиболее сложные проблемы истории Украины в период Великой Отечественной войны.